

Антоніна Бадан

БАДАН Антоніна Анатоліївна — кандидат філологічних наук, доцент, завідувачка кафедри ділової іноземної мови Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Сфера наукових інтересів — крос-культурні дослідження, теорія мовної комунікації, компаративний аналіз національних культур.

МОВНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ КАРТИНИ СВІТУ

У дослідженні непростих соціокультурних трансформацій в Україні, що відбуваються в наш час глобальних трансформацій, винятково важливу роль виконує мовна комунікація. Як один із параметрів культури, вона займає особливе місце серед інших параметрів (артефакти, освіта, релігія, політика, традиції, звичаї, тощо). Ця несхожість відіграє подвійну роль: з одного боку, її можна розглядати як окремий об'єкт, а з другого — як характеристику інших культурних параметрів, тієї ж освіти, релігії чи політики, що користуються нею як інструментом.

Слово «комунікація» багатозначне. Воно походить від латинського «communicare», що означає «робити спільним (або звичним)». Серед великої кількості визначень найбільш вдалим, на наш погляд, є наступне: «Комунікація — це процес розуміння та передачі взаємоприйнятого значення [15, р.14]. Візьмемо його за основу.

Більш розширені дефініції дослідників останніх років не суперечать, на нашу думку, а тільки конкретизують розуміння вищенаведеного. Так, дослідник міжкультурної комунікації П.М.Донець дає наступне визначення: «Комунікація становить різновидність інтенціонального (свідомого) добування/повідомлення інформації в процесі взаємодії (діяльності) принаймні двох суб'єктів завдяки спеціально створених для цього або сформованих історичних семіотичних засобів (знаків та правил їх комбінування). Вона може ініціювати інші когнітивні процеси, наприклад, актуалізацію вже наявної інформації або породження нової, у тому числі через імплікацію» [3, с.31]

Неважко зіставити два наведені визначення в плані ідентичності ключових слів:

Процес — взаємодія

Розуміння — інтенціональний витяг/передача інформації

Передача — (знову ж таки) взаємодія двох суб'єктів

На перший погляд у першому визначенні бракує наведених П.М.Донцем «ініціації інших когнітивних процесів, наприклад, актуалізації вже існуючої інформації», але в широкому розумінні лінгвістичного терміну «передача значення» саме такий процес компресії і є його невід'ємною частиною [1, с.187].

Отже, процес комунікації у більш деталізованому вигляді охоплює як передачу інформації та її інтерпретацію суб'єктами комунікативного акту, так і ініціацію обробки отриманої інформації, що закінчується новим «інформативним станом» суб'єкта, який отримав інформацію. Неважко помітити, що таке широке розуміння комунікації збігається з класичним описом комунікативних процесів у термінах прагмалінгвістики [12; 13] (ілокутивний акт як процес передачі інформації та перлокутивний акт як новий інформаційний стан, що ініціює інші когнітивні процеси). Виділені стадії процесу комунікації, таким чином, виходять за рамки чисто лінгвістичного його розуміння, і виводять проблему на філософський рівень.

Той факт, що «новий інформаційний стан» комуніканта в результаті участі в комунікативному процесі призводить до нового стану речей, є ще одним проявом трансформації соціально-культурного простору. Так, будь-який комунікативний акт змінює внутрішній стан комуніканта, що отримує інформацію, чи то особистісну розмову,

чи отримання інформації через засоби масової інформації. В такому разі трансформаційні процеси культури легко уявити собі як результат дії та взаємодії атомарних, окремих комунікативних процесів, а, ще важливіше, строкатої взаємодії «нових інформаційних станів» безлічі комунікантів, що входять до конкретної культури.

Беручи до уваги той незаперечний факт, що жодну культуру не можна уявити без її носіїв, тобто суспільства, розглянемо роль носія як учасника комунікативного процесу.

Інтерпретація висловлювання як один із модулів розуміння [2, с.60] — це є одночасна обробка його змісту. У термінах напряду, що отримав назву «можливих світів», вона отримує інше, додаткове забарвлення у зв'язку з введенням фактору фонових знань інтерпретатора: «...при розумінні чужого висловлювання внутрішній світ створюється за конкретним висловлюванням, текстом, тощо, а не береться за елементами з чужого внутрішнього світу...» [2, с.60].

Отже, знову ж, окрема людина виступає як інтерпретатор і генератор ідей та картин навколишнього світу. Як учасник процесу комунікації, вона відіграє роль частки, або елемента того цілого, що називається комунікативною культурою даного суспільства.

Кожний комунікант є носієм тезаурусу, що включає у себе, так би мовити, «енциклопедичні», фонові знання або ситуативні сценарії та моделі [3, с.49]. Цей фактор, на нашу думку, є найважливішим для аналізу трансформаційних культурних процесів взагалі. Аналіз або прогнози поведінки окремих суб'єктів неважко побудувати на основі тезаурусу комуніканта. Так, якщо ситуативна модель прохання начальника у німців є не що інше як наказ, то можна очікувати негайного виконання цього прохання/наказу підлеглими. У той же час представник української культури, який сприймає описану ситуативну модель саме як прохання, бо має інший тезаурус (напр., зволікання у виконанні службових обов'язків є нормою) буде реагувати зовсім по-іншому. Такі різні реакції на одну і ту ж інформацію пов'язані з різними картинами світу у різних комунікантів. Ця різниця і полягає саме у різних комунікативно-прагматичних функціях одних і тих же одиниць мови. Аналіз структури та функції тезаурусу комунікації в останні роки супроводжується прагматичним підходом, мотивованим метою удосконалення навколишнього світу як на рівні міжнаціональних відносин, так і на рівні міжперсональної комунікації. Сукупність засобів подібного аналізу традиційно пов'язується з герменевтикою.

Герменевтика (від грецького *hermeneutike techne* — мистецтво тлумачення, інтерпретації) стала основою багатьох сучасних досліджень [7, с.38 — 42; 15, р.7 — 8]. Дослідники погоджуються з тим, що інтерпретація є необхідним знаряддям як лінгвістики, так і практичної філософії. І дійсно, чи можна обійтися без інтерпретації висловлювання навіть у найпростіших комунікативних актах, типу «Це гарно»? «, не маючи певних культурних стандартів щодо непевного «цього», яке є лише часткою комунікативної ситуації, напр., букетом квітів на столі. Інша комунікативна ситуація, де «Це гарно» є іронічною оцінкою поведінки іншого комуніканта, теж тісно пов'язує значення вислову з комунікативним параметром ситуації. Проте, якщо у першому випадку інтерпретація вислову потребує аналізу «місце та оточення», то у другому випадку — аналізу тезаурусу комуніканта, а саме, мовної компетенції, що дає можливість використання саме того прагматичного типу речення, який створює іронічну оцінку.

Для того, щоб комунікація в наведених випадках була успішною, необхідно, щоб значення, як фрагменти картини світу комунікантів, були спільними, або, принаймні, збігалися ті частки картин світу комунікантів, що охоплені даною комунікативною ситуацією. Саме варіації цього збігу визначають можливість взаєморозуміння.

Як наголошують Дж.К.Пірсон та П.Е.Нельсон, «розуміння» є наріжним каменем усього процесу комунікації [15, р.7]. Комуніканти можуть чути слова, але не розуміти їх прагматичного значення, або розуміти неправильно. Це призводить до розриву комунікації, відсутності досягнення мети, що виливається у погіршенні стосунків і навіть

сутічок.

Окрім розуміння, комунікація повинна включати також наявність *спільного значення* (shared meaning) [15, p.8]. Комунікант, що не поділяє значення висловлювання співрозмовника, стикається з розривом комунікації, неконструктивним виходом із ситуації, або, взагалі, переходом конструктивної ситуації у деструктивну. Наведемо приклад. Підлеглий, що є приятелем менеджера, натякає останньому на те, щоб він надав йому деякі привілеї у порівнянні з іншими працюючими його рангу. Менеджер трактує це прохання як порушення правил корпоративної культури, де робочі стосунки не змішуються із особистими стосунками, відмовляє йому, висуваючи аргумент «правила однакові для всіх». Підлеглий, картина світу якого все ще спрямована на старі стереотипи, розуміє слова менеджера (процес розуміння), але не поділяє їх значення (shared meaning). Причиною такої ситуації є різні картини світу у менеджера і підлеглого, що призводить до погіршення стосунків саме через несхожість тезаурисів.

Сучасні дослідження процесу комунікації все більше звертають увагу на ту роль, що відіграє картина світу (читаймо: тезаурус, фонові знання) комунікантів у комунікативному процесі. Так, дослідник комунікації і корпоративної культури Т.Н.Персикова підкреслює, що як відправник, так і одержувач інформації мають унікальний життєвий досвід, на формування якого впливають сім'я, релігія, соціум, завдяки чому відбувається сприйняття світу кожного окремою особистістю. Саме тому, коли два індивіди отримують однакову інформацію, вони завжди сприймають її по-різному, конструюючи різні значення [5, с.12 — 13].

Узагальнюючи вищесказане, можна стверджувати, що будь-яка комунікація проходить саме через різність культурних світів індивідів, що породжують різні картини світу в одному і тому ж комунікативному процесі. Немає однакових індивідуальних культур, а є лише приблизно однакові картини світу на різних рівнях айсбергу культури.

Отже, треба пам'ятати, що для комунікативного процесу найважливішим елементом є не відправлена інформація, а інформація «на виході», що вже пройшла інтерпретацію іншим комунікантом. Тут доречно згадати народну мудрість: «говори з людиною тією мовою, якою вона розмовляє», тобто, щоб інша людина тебе розуміла, подивись на її картину світу і тоді зрозумієш, як з нею треба розмовляти.

Теоретик теологічної комунікації Ксьондз Л.Куц [10] розвиток комунікації вбачає саме в удосконаленні процесів порозуміння між людьми через переконання. В його філософії базовою потребою людини є її життя як розвиток. Осередком, що дає розвиток людині, є культура. Культура є результатом порозуміння, тобто комунікації людей між собою. Вона формує комунікацію і водночас розвивається завдяки їй. Окрема людина пізнає себе через рефлексію над пізнанням іншої людини/людей (створення особистої картини світу). Умовою пізнання є комунікація між людьми. Комунікативні процеси, в теологічному трактуванні — то потреба віри. Віра виникає в потребі *слухання (потребі співпадання внутрішньої уяви зі сприйманим світом)*

Неважко помітити паралелі світських і теологічних досліджень комунікації. Результатом порозуміння є створення спільної картини світу, тобто єдиного значення ініціальної та кінцевої інформації. Другою важливою тезою є ствердження можливості пізнання інших можливих світів (картин світу інших комунікантів) і мистецтво впливу на них таким чином, щоб зміна картини світу співрозмовника/*читача* призвела до бажаних конструктивних результатів.

Підсумуємо аналіз компонентів комунікативної ситуації під кутом зору впливу картин світу на комунікативний процес. Традиційна комунікація описується за наступними параметрами:

- 1) Учасники комунікації
- 2) Повідомлення
- 3) Канал передачі

4) Код (мова)

5) Кодування/декодування [15, р.14; 3, с.45].

Наведена модель використовується як філософами, так і лінгвістами для аналізу комунікативних актів та розгляду їх параметрів. Однак, як нам вже доводилося відзначати раніше [4, с.102 — 103], неважко помітити, що усі схеми, побудовані на основі таких параметрів, виділяють рамочну ситуацію, тобто зовнішні фактори комунікації, та внутрішню ситуацію, що відповідає лінгвістичним параметрам. *Кінцевим* набором параметрів комунікативного акту виступає той, де параметри розподіляються як екстралінгвістичні (рамочні) та внутрішні (що відноситься тільки до повідомлення).

Зовнішні (Рамочні)	Внутрішні
– Інтенція комунікантів	– Пропозиційний компонент
– Дейксис (час, місце, учасники, рольові відносини, міжособисті відносини)	– Дейксис (час, місце, учасники, рольові відносини, міжособисті відносини)
– Предметне оточення	– Ілокутивний
– Ситуативне оточення (контекст)	– Пресуппозиціональний
– Спосіб комунікації (усне мовлення, письмове повідомлення, телеграф, E-mail тощо)	– Експресивно-оціночний
– Кодування/декодування	– Субкодовий
	– Модальний
	– Фокальний

Неважко провести аналогію між відображення картин світу в комунікативному процесі та багаторазовим дзеркальним відображенням. Причому картина світу комунікантів є, знову ж таки, інтерпретацією внутрішньої вербалізованої ситуації та її результатом. У свою чергу вербальне повідомлення є результативною картиною світу комуніканта, що її передає. Вона створена, у свою чергу, на підставі переданих картин світу інших комунікантів.

Аналіз елементів комунікативної ситуації дає підставу стверджувати, що саме етапи кодування та декодування є найважливішими для комунікативного процесу. Кодування як етап закладення інформації у формі коду (мови) є складним, тому що комунікант, маючи справу не з внутрішнім діалогом, де картина світу залишається відносно стабільною, інтенціонально має вибрати таку форму коду, яка б приймала до уваги картини світу комуніканта-реципієнта. Так, маючи на меті припинити запізнення на роботу співробітника, менеджер має оцінити такі параметри, як час, місце, вік, статус, міжособисті відносини та ситуативне оточення (напр., наявність свідків розмови) і, в залежності від цього, перекладати на вербальний код свої інтенції та почуття.

Декодування є ще більш складним процесом, тому що в разі кардинальної несхожості картин світу комунікантів комунікативний акт буде невдалим. Тому деякі дослідники комунікації до елементів комунікативної ситуації включають і зворотній зв'язок (feedback), оскільки «комунікація — це одночасно як передача спільного для комунікантів значення, так і утворення значення через систему знаків», якою користується людство [16, р.12].

Процеси кодування та декодування так само активно генерують нові значення на підставі аналізу зворотного зв'язку, як і на підставі усіх інших компонентів комунікативної ситуації. Зворотній зв'язок дає змогу тому, хто посилає інформацію, дійти висновку, чи інформація була отримана (meaning sharing) та чи її зрозуміли саме так, як цього хотів відправник (understanding). А оскільки комунікативний процес є безперервним кодуванням/декодуванням інформації, кожного разу повторне декодування зворотного зв'язку створює нову картину світу для комуніканта — відправника інформації.

Інші дослідники комунікативних процесів, Л.Л.Баркер та Д.А.Баркер [8] йдуть ще далі, зазначаючи, що комунікація нагадує біологічний цикл людини, де зворотній зв'язок є шляхом повторного сигналу після інтерпретації першого сигналу. [8, p.11]. Окрім того, ці автори виділяють фактор перешкод як окремий елемент комунікативного акту, що, на наш погляд, не є вдалим, бо наявність перешкод — це характеристика самих процесів кодування/декодування, і перешкодами можна вважати також відсутність інформації, вразливість комуніканта на ті чи інші обставини (як у прислів'ї «У хаті повішеного не говорять про мотузку») або емоційний стан, що у нашій класифікації віднесено до дейксису та ситуативного оточення.

Але виділення елемента перешкод є важливим чинником для розглядання процесів комунікації у цілому, тому що повертає нас до філософського питання про її роль у житті людини. Вчені-дослідники міжперсональної та організаційної комунікації звертають увагу насамперед на досягнення мети як на якісний параметр процесу [8, p.11; 9, p.40; 11, p.35].

Іншими словами, ефективна комунікація досягається у тому випадку, коли зворотній зв'язок вказує на те, що розуміння відправленої інформації співпадає з очікуваннями комуніканта, що її посилає. Така ситуація можлива, коли картини світу комунікантів співпадають в цілому або значною мірою, інакше інтерпретація (декодування) може дати зовсім протилежний результат. І хіба чи не найважливішу роль в процесі декодування відіграє вміння слухати.

Т.Н.Персікова [5, с.13 — 14]. класифікує вміння слухати за типами поведінки людей в процесі слухання:

1. Спроможність чути не означає слухати
2. Слухання як збір інформації
3. Цинічне слухання
4. Наступаюче слухання
5. Ввічливе слухання
6. Активне слухання

Найбільш позитивним, звичайно, є активне слухання. Це свого роду зворотний зв'язок, який повідомляє про досягнення чи недосягнення комунікантом своєї мети.

Вміння слухати є елементом культури, і цим вмінням необхідно оволодівати для ефективної комунікації. Якщо розглянути рівні культур по вертикалі, то на кожному з них елемент слухання відіграє значну роль. Так, на рівні індивідуальної культури роль цього компоненту відрізнялася в плюралістичних і тоталітарних культурах. Так, для тоталітарних режимів характерною рисою був монолог, скажімо, начальника чи доповідача на зборах, де роль комунікантів-респондентів зводилася до тих типів слухання у наведеній вище класифікації Т.Н.Персікової, що не передбачають активного зворотнього зв'язку, тобто слухання як спроможність чути, як збір інформації, або як більш-менш ввічливе і уважне чи навіть зневажливе слухання. Саме тому подив українців викликали ті західні туристи, які не могли вислухати монологічну розповідь гіда у музеї навіть п'яти хвилин тому, що звикли, по-перше, до активного слухання, навіть якщо це просто збір інформації, а, по-друге, кодування комунікантом, що подавав інформацію, не враховувало несхожість картини світу комуніканта-реципієнта, точніше, деяких складових частин світу. У наведеному прикладі не співпадали ті частини, які відповідають за поведінку слухаючого. Адже активне слухання націлене на діалог, хоча б і невербальний, між комунікантами. Комунікант-реципієнт, представник індивідуалістичної культури, повинен весь час відчувати, що звертаються саме до нього, бодай у гурті людей. Саме тому доповідачі на конференціях із західних країн ведуть себе невимушено, намагаючись уникати сухих шаблонів інформації взагалі, а замість цього прив'язують свою доповідь до конкретної аудиторії, перекидаючи місток між собою і реципієнтом своєї інформації. Такі персоналізовані містки (усмішка, встановлення доброзичливої тональності, деякі фрази, орієнтовані на слухача, типу «Я знаю, що ви приїхали з Арканзасу, і в цьому зв'язку...»

допомагають орієнтувати їх комунікантів на активне слухання. Інакше говорячи, саме комунікант, що посилає інформацію, орієнтує реципієнта на той чи інший тип слухання, і таким чином зближує їх картини світу.

Висновком з аналізу вищенаведеного прикладу є наступне твердження. Картини світу комунікантів як однієї, так і різних культур можуть значною мірою відрізнитися, але у кожного відправника інформації є можливість їх зблизити шляхом налагодження розуміння. Неможливо змінити картини світу настільки, щоб вони стали ідентичними, але можна побудувати поле взаєморозуміння, поваги, шани, серйозного ставлення до світосприйняття свого партнера по комунікації, що дасть можливість більш ефективного спілкування.

Важливість розглянутих категорій слухання і розуміння пов'язана з філософською точкою зору на існування двох типів культур (так само як і двох типів комунікацій) — діалогічної та монологічної. В.П.Романов [6], посилаючись на трактування гуманітарного знання А.Я.Гуревича, підкреслював, що гуманітарне знання має природу діалогу: культура дослідника вступає в діалог з культурою, що досліджується. Ця теза з комунікативної точки зору звучить у А.Я.Гуревича так: «У діалогічно орієнтованій культурі як головний... мотив міжперсонального спілкування висувається чужа свідомість...

...На відміну від цього культура, орієнтована монологічно, в своїх найбільш типових проявах закріплює егоцентричну установку на повідомлення» [6, с.314 — 317]. «Монологічність» і «діалогічність» комунікації, в нашому розумінні, і є ключовим моментом для розробки методології ефективної комунікації.

Проте, незважаючи на простоту цієї представлені схеми, різниці між типами комунікації, вирішення проблеми розуміння чужої культури, починаючи по вертикалі від індивідуальної і закінчуючи національною, є дуже складним. Стиль комунікації, що є складовою картиною культури, завжди пов'язаний з картиною світу комуніканта на момент комунікативного акту. Картина світу є ширшим поняттям, ніж індивідуальна культура, бо окрім усього набору елементів (освіта, ментальність, мова, релігія, політичні переконання, тощо) включає ще й емоційну оцінку комунікативної ситуації (контекст), і ті ж зміни, що викликані сприйняттям нової інформації.

Однак категорія діалогічної/монологічної комунікації опирається не на картину світу комуніканта, а саме на такі стійкі поняття, як світогляд у цілому. Тому можна стверджувати, що монологічний стиль комунікації радянських часів зазнає революційних трансформацій у теперішній час. Динаміка переходу від монологічного типу до діалогічного охоплює всі шаблі культури, але у першу чергу корпоративну і національну через засоби масової інформації. Цей процес настає під тиском двох причин: появою на пострадянському просторі зразків діалогічної комунікації в нових організаціях та імітуванням західних зразків у засобах масової інформації. Прискорення цього процесу ми вбачаємо у третій складовій, а саме — спільних зусиллях вчених — гуманітаріїв і освітян для створення нових практичних курсів з ефективної комунікації.

Іншим шляхом поліпшення взаєморозуміння є зворотний напрямок взаємодії комунікантів — від реципієнта до відправника інформації, знову ж таки, завдяки вмінню слухати. Дослідники Дж.К.Пірсон та П.Е.Нельсон [15, р.64 — 69] виділяють лише 2 типи вміння слухати — активне слухання і слухання як співпереживання (*emphatic*). Різниця між ними полягає у тому, що цілеспрямоване слухання має додаткову характеристику, а саме, спробу зрозуміти партнера по комунікації, проникнути у його світ і побачити його картину світу. Для такого типу слухання характерними рисами є співпереживання, співчуття, наближення інтересів обох комунікантів, що досягається як вербальними засобами (зацікавленість, виражена у зворотних питаннях, емоційних вигуках, тощо) так і невербальними (увага у виразі обличчя, зосередженість, відповідні жести та ін.).

Більш прийнятною, на нашу думку, є класифікація форм слухання Дж.Макау [14,

р.23], яка виділяє інформаційне, слухання-співпереживання і, окремо, критичне слухання. Кожна з цих форм направлена на свої конкретні цілі. Якщо співпереживання є доцільним у професіях, що допомагають людям подолати негативні емоції (психоаналітики, консультанти з сімейних проблем, проповідники), то критичне слухання — свого роду комбінація інформаційного слухання і співпереживання. Але, крім того, головними компонентами критичного слухання є аналіз та оцінка. Разом з двома першими формами критичне слухання допомагає сформувати звичку ставити питання (активний зворотній зв'язок).

Необхідно, однак, відмітити, що критичне слухання може бути реалізовано повністю лише у відкритих, вільних суспільствах. Критика потребує свободи. Якщо людина не призвичаїлася до критичного ставлення до пропонованої мас-медіа інформації, вона дозволяє маніпулювати своєю свідомістю і її роль у суспільстві (організації) зводиться до маріонетки.

На основі здійсненого вище аналізу зробимо декілька висновків:

1. Комунікація — то є процес, що включає у себе, перш за все, передачу спільного значення, що змінює картину світу як реципієнта, так і комуніканта-відправника на основі активного або пасивного зворотного зв'язку.

2. Ефективна комунікація (або конструктивна) виникає при наявності активного, направлено на співпереживання, вміння слухати, проникнення у світ партнера по комунікації і розуміння цього світу, а також критичного слухання, спроможності давати оцінку інформації і задавати питання.

3. Навичкам ефективної комунікації можна оволодіти на основі новостворених практичних освітніх програм з комунікації. Введення нових курсів з міжперсональної, міжкультурної та організаційної комунікації може мати позитивні наслідки для суспільства у вигляді послаблення соціальної напруженості, агресії, оздоровлення сімейного клімату, більш конструктивного підходу до міжпартнерських зв'язків як на рівні організацій, так і міжнародних зв'язків.

Література

1. *Бадан А.А.* «Чужое слово» в концепции Бахтина М.М. и методология анализа художественного текста // Бахтинские чтения. Философские и методологические проблемы гуманитарного познания. — Орел., 1994. — С.179 — 187.
2. *Демьянков В.З.* Понимание как интерпретирующая деятельность // Вопросы языкознания. — М., 1983. — №6. — С.58 — 68.
3. *Донец П.Н.* Основы общей теории межкультурной коммуникации: научный статус, понятийный аппарат, языковой и неязыковой аспекты, вопросы этики и дидактики. — Харьков, 2001.
4. *Кирилкова А.А.* (Бадан). Прагматическая направленность конструкций с чужой речью // Проблемы развития филологических наук на современном этапе. Материалы 3-й Калининской обл. конференции молодых ученых филологов и школьных учителей 7-9 апреля 1989 г. — Калинин, 1990. — С.102 — 103.
5. *Персикова Т.Н.* Межкультурная коммуникация и корпоративная культура: Учебное пособие. — М., 2002.
6. *Романов В.Н.* Историческое развитие культуры. Психолого-типологический аспект. — М., 2003.
7. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие (пер. с нем.) Санкт-Петербург, 2000.
8. *Barker, L.L., Barker, D.A.* Communication. — 6th ed., Prentice Hall, New Jersey, USA. — 481 p.
9. *Guffey M.E.* Business Communication: Process & Product; 2nd Edition, South-Western

- College Publishing, Cincinnati, Ohio, USA, 1997. — 559 p.
10. *Kuc L.* Krótki traktat o teologii komunikacji. «Lumen», Lecno kolo Bloniu, Polska, 1997. — 272 p.
 11. *Lahiff J.M., Penrose J.M.* Business Communication. Strategies & Skills. Fifth Edition; Prentice Hall, New Jersey, USA, 1997. — 620 p.
 12. *Leech G.N.* Explorations in semantics and pragmatics. — Amsterdam, 1980. — 133 p.
 13. *Levinson S.C.* Pragmatics. Cambridge, 1983. — 420 p.
 14. *Makau J.M.* Reasoning and Communication. Thinking Critically about Arguments // Wordsworth Publishing Company, Belmont, California, USA, 1990. — 251 p.
 15. *Pearson, J.C., Nelson, P.E.* Understanding and Sharing: An Introduction to Speech Communication // WCB Brown & Benchmark, Madison, USA, 1994. — 474 p.
 16. *Seiter J.W.* Communication: Foundations, Skills and Applications. Third Edition. Harper Collins College Publishers, 1996, NY, USA. — 505 p.

Надійшла до редакції 21.08.2003 p.